Registered in Germany Europa Revue Journal
ISSN: 1862-6564 Vol. 6 No. 11 (2026) Published November 15, 2026

CENTRAL ASIA'S POLITICAL, SOCIO-ECONOMIC, AND CULTURAL LIFE IN AL-MUQADDASIY'S WORK "AHSAN AT-TAQASIM": A SOURCE STUDY ANALYSIS

Tursunboyev Abdulahad Abdubanno o'g'li

Arabic Language Teacher, Philology Program, International University of Social Innovations

Abstract

This article analyzes, from the perspective of source studies, the information about Central Asia, particularly Transoxiana and the adjacent regions of Khorasan, provided in the work "Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim" by Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad al-Muqaddasiy, a prominent representative of the 10th-century Arab school of geography. The study examines the author's territorial classification, principles of describing cities and roads, the geographical and economic significance of the Amu Darya basin, the functions of cities as administrative and commercial centers, social structure, and accounts of the religious and educational environment. References in the work to Samarkand, Bukhara, Shosh, Fergana, Ustrushana, Kesh, Nasaf, Chaghaniyan, Khuttal, and other regions make it possible to study historical geography, economic history, and cultural history in an interconnected manner. The layers of the author's information relating to direct observation, conversations, previous written accounts, and personal reflections are distinguished, and criteria for their critical examination are proposed.

Keywords

Al-Muqaddasiy, Ahsan at-taqosim, Central Asia, Transoxiana, Khorasan, Amu Darya, Samarkand, Bukhara, Shosh, Fergana, historical geography, source studies, city, trade, crafts, religious and educational environment.

AL-MUQADDASIYNING "AHSAN AT-TAQOSIM" ASARIDA MARKAZIY OSIYONING SIYOSIY, IJTIMOIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI: MANBASHUNOSLIK TAHLILI

Tursunboyev Abdulahad Abdubanno o'g'li

Xalqaro Ijtimoiy Inovatsiyalar Universiteti Filologiya yo‘nalishi Arab tili O‘qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada X asr arab geografiya maktabining yirik vakili Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad al-Muqaddasiyning “Ahsan at-taqosim fi ma’rifat al-aqolim” asarida Markaziy Osiyo, xususan, Movarounnahr va unga tutash Xuroson hududlari haqida berilgan ma’lumotlar manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda muallifning hududiy tasnifi, shaharlar va yo‘llarni tavsiflash tamoyillari, Jayhun havzasining geografik-iqtisodiy ahamiyati, shaharlarning ma’muriy va savdo markazlari sifatidagi vazifalari, ijtimoiy tarkib hamda diniy-ma’rifiy muhit haqidagi xabarlar o‘rganiladi. Asardagi Samarqand, Buxoro, Shosh, Farg‘ona, Ustrushona, Kesh, Nasaf, Chag‘oniyon, Xuttal va boshqa hududlarga oid qaydlar tarixiy geografiya, iqtisodiy tarix va madaniyat tarixini o‘zaro bog‘liq holda tadqiq etish imkonini beradi. Muallif ma’lumotlarining bevosita kuzatuv, suhbat, oldingi yozma xabar va shaxsiy mulohazalarga taalluqli qatlamlari farqlanib, ularni tanqidiy o‘qish mezonlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar

Al-Muqaddasiy, Ahsan at-taqosim, Markaziy Osiyo, Movarounnahr, Xuroson, Jayhun, Samarqand, Buxoro, Shosh, Farg‘ona, tarixiy geografiya, manbashunoslik, shahar, savdo, hunarmandchilik, diniy-ma’rifiy muhit.

Kirish

O‘rta asr Markaziy Osiyo tarixini qayta tiklashda arab tilida yaratilgan geografik asarlar alohida o‘rin tutadi. IX-X asrlarda shakllangan musulmon geografik adabiyoti hududlarning tabiiy-geografik tavsifini berish bilan cheklanmagan: unda siyosiy chegaralar, ma’muriy markazlar, yo‘l va masofalar, bozorlar, ishlab chiqarish, aholi mashg‘ulotlari, diniy qarashlar va mahalliy urf-odatlar ham qayd etilgan. Shu jihatdan geografik asarlar tarixchi uchun bir vaqtning o‘zida tarixiy geografiya, siyosiy tarix, iqtisodiy tarix va ijtimoiy-madaniy tarix manbasi vazifasini bajaradi.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad al-Muqaddasiyning “Ahsan at-taqosim fi ma’rifat al-aqolim” asari mazkur an’ananing yetuk namunalaridan biridir. Asarning

muqaddimasida muallif avvalgi kitoblarda mavjud bo‘lgan ma’lumotlarni takrorlash bilangina cheklanmasdan, o‘zi kuzatgan va tekshirgan holatlarni tartibga solishga intilganini bildiradi. Nashr muharriri Muhammad Amin al-Dannaviy ham muallifning mashhur shaharlar, ularning manzillari, foydalaniladigan yo‘llar, asbob-uskunalar, savdo va kasb-hunar, aholi tili, ovozi, kiyimi, oziq-ovqati, ichimligi, urf-odatlari hamda ijtimoiy farqlarini qamrab olganini ta’kidlaydi. Demak, asar dastlabki niyatidayoq keng qamrovli ijtimoiy-geografik kuzatuv sifatida qurilgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Al-Muqaddasiy ma’lumotlarini faqat shaharlar ro‘yxati yoki geografik nomlar majmui sifatida emas, balki X asr Markaziy Osiyosining o‘zaro bog‘langan siyosiy, iqtisodiy va madaniy tizimini aks ettiruvchi dalillar majmui sifatida o‘rganish zarur. Ayniqsa, uning hududiy tasnifida Jayhun daryosining ikki tomonidagi yerlarni ajratish, ayrim viloyatlarning qaysi tarixiy-geografik birlikka mansubligi yuzasidan bildirgan mulohazalari muallifning geografik tasnifi oddiy ko‘chirma emas, balki tahliliy pozitsiyaga ega ekanini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi - “Ahsan at-taqosim”da Markaziy Osiyoga oid ma’lumotlarning mazmuni, tuzilishi, axborot imkoniyatlari va cheklovlarini aniqlash hamda ularning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixni o‘rganishdagi ilmiy qiymatini asoslash. Ushbu maqsad quyidagi vazifalarni belgilaydi: muallifning geografik metodini tavsiflash; mintaqaning hududiy-ma’muriy tasvirini tahlil qilish; Jayhun havzasi va shaharlararo yo‘llarning iqtisodiy rolini ochish; shahar xo‘jaligi, savdo va hunarmandchilikka oid qaydlarni tizimlashtirish; diniy-ma’rifiy muhit va ijtimoiy munosabatlar haqidagi ma’lumotlarni tanqidiy baholash.

Tadqiqot obyekti - Al-Muqaddasiyning “Ahsan at-taqosim” asari; predmeti esa undagi Markaziy Osiyo hududlariga tegishli siyosiy-ma’muriy, ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy-geografik va madaniy xabarlardir. Metodologik asos sifatida tarixiylik, tizimli tahlil, tarixiy-qiyosiy yondashuv, manbashunoslik tanqidi, toponimik tahlil va tarixiy geografik rekonstruksiya usullaridan foydalaniladi.

1. Asarning yaratilish muhiti va manbashunoslik xususiyatlari

Al-Muqaddasiy X asr musulmon geografiya maktabi doirasida faoliyat yuritgan muallif bo‘lib, uning asari hududlarni “iqlim”lar bo‘yicha tasniflash an’anasiga mansub.

Bu yerda “iqlim” atamasi hozirgi meteorologik ma’nodagi iqlimni emas, balki muallif qo‘llagan geografik-mintaqaviy birlikni anglatadi. Shuning uchun asardagi “yettinchi iqlim”, “oltinchi iqlim” kabi ifodalarni zamonaviy tabiiy-iqlim zonalari bilan tenglashtirish metodologik xatoga olib keladi.

Asarning kirish qismida muallif geografik ma’lumotlarni yig‘ish va tartibga solish jarayonida kitoblarni o‘qish, olimlar bilan suhbatlashish, safar qilish va joylarni bevosita ko‘rish muhimligini ko‘rsatadi. Muqaddimada u mamlakatlarning mashhur markazlari, manzillari, yo‘llari, foydalaniladigan buyumlari, savdo va kasb-hunar, aholi nutqi, kiyim-kechagi, taomlari, ichimliklari, urf-odatlari va o‘zaro farqlarini tasvirlashni ko‘zlagan. Bunday dastur asarning faqat kosmografik yoki kartografik mazmunda emas, balki inson va jamiyat hayotini hudud bilan bog‘liq holda o‘rganuvchi tavsifiy tadqiqot sifatida tuzilganini anglatadi.

Manbaning axborot qatlamlarini shartli ravishda to‘rt guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh - muallifning shaxsan ko‘rgan yoki safar davomida kuzatgan holatlari. Ikkinchi guruh - mahalliy aholi, savdogarlar, faqihlar, yo‘l ko‘rsatuvchilar va boshqa axborot beruvchilardan olingan xabarlar. Uchinchi guruh - avvalgi geografik va tarixiy asarlardan o‘zlashtirilgan ma’lumotlar. To‘rtinchi guruh - muallifning umumlashtiruvchi mulohazalari, qiyoslari va baholari. Ushbu qatlamlarni ajratish muhim, chunki har birining ishonchlilik mezoni bir xil emas.

Masalan, masofa, yo‘l yo‘nalishi, daryo kechuvlari va shahar darvozalari haqidagi xabarlar amaliy safar tajribasi yoki mahalliy yo‘l bilimiga tayanishi mumkin. Aholining fe’l-atvori yoki butun bir shahar aholisiga xos xususiyatlar haqidagi keskin baholar esa muallifning shaxsiy taassuroti, muayyan ijtimoiy muhit yoki axloqiy mezonlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bois bunday baholarni bevosita ijtimoiy statistika sifatida qabul qilish mumkin emas.

Asarning nashr masalasi ham tadqiqotda aniq ko‘rsatilishi lozim. Foydalanuvchi taqdim etgan elektron nusxaning titul va muallif tarjimai holi sahifalarida Dar al-Kutub al-Ilmiyya nashriyoti, Bayrut, birinchi nashr 1412 hijriy / 1992 milodiy va Muhammad Amin al-Dannaviy nomi qayd etilgan. Ushbu nusxa 150 raqamlangan skan sahifadan iborat bo‘lib, unda kitobning to‘liq Movarounnahr bo‘limi mavjud emas. Shu sababli

Movarounnahrga oid batafsil tahlil uchun asarning to‘liq matni bilan ishlash zarur. To‘liq matnning boshqa raqamlangan nashrlarida sahifa raqamlari farq qilishi mumkin; maqolada iqtibos berishda aynan qaysi nashr ishlatilgani alohida ko‘rsatilishi shart.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan yana bir muhim masala - matnning nusxa va nashrlararo farqlaridir. O‘rta asr geografik nomlari qo‘lyozma ko‘chirish jarayonida turlicha yozilgan, keyingi nashrlarda esa muharrirlar ularni turlicha o‘qigan bo‘lishi mumkin. Shu bois toponimlarni zamonaviy nomlar bilan tenglashtirishda faqat fonetik o‘xshashlikka tayanmasdan, yo‘nalish, masofa, qo‘shni manzillar, daryo va tog‘lar bilan bog‘liq kontekst ham hisobga olinishi lozim.

2. Jayhun havzasi va tarixiy-geografik makonning iqtisodiy ahamiyati

Jayhun - Al-Muqaddasiy tasvirlagan Markaziy Osiyo makonining asosiy tabiiy-geografik o‘qlaridan biridir. Daryo hududlarni ajratib turuvchi tabiiy chegara bo‘lish bilan birga, ularni bog‘lovchi kechuvlar, ko‘priklar, suv yo‘llari va qirg‘oqbo‘yi manzilgohlari tizimini ham shakllantirgan. Daryoning ikki tomonidagi yerlarning tasnifi siyosiy-geografik masala bo‘lsa, uning suv resurslari va kechuvlari iqtisodiy hayotning muhim sharti edi.

Muallif Jayhun bo‘yidagi shahar va viloyatlarni tavsiflar ekan, ularning joylashuvi, aholi punktlari, suv va yer imkoniyatlari, yo‘llar hamda bozorlar bilan aloqasini qayd etadi. Xuttal va Qubodiyon haqidagi xabarlar daryo bo‘yidagi hududlarning ichki tuzilishini ko‘rsatadi. Qubodiyonda bir necha obod shaharlar, tog‘li va vodiyli makonlar, daryo bo‘yidagi manzillar tilga olinadi; Xuttal esa ko‘plab shahar va qishloqlarga ega keng hudud sifatida tavsiflanadi. Bu qaydlar mintaqada iqtisodiy hayot faqat bitta markazga jamlanmaganini, balki bir-birini to‘ldiruvchi kichik va yirik manzilgohlar tarmog‘i mavjud bo‘lganini anglatadi.

Daryo havzasi sug‘orma dehqonchilik uchun muhim bo‘lgan. Biroq manbadagi suv, ariq, daryo va ekin maydonlari haqidagi xabarlarni zamonaviy irrigatsiya tizimiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglashtirish to‘g‘ri emas. Ular, avvalo, muallif davrida aholi yashashi va xo‘jalik yuritish uchun suvning qay darajada muhim bo‘lganini ko‘rsatadi. Suv manbalarining shaharlar va qishloqlarga nisbatan joylashuvi dehqonchilik, bog‘dorchilik va chorvachilikning hududiy taqsimotini o‘rganishga yordam beradi.

Jayhun kechuvlari va unga tutash yo‘llar savdo hamda siyosiy nazorat uchun ham muhim bo‘lgan. Daryodan o‘tish imkoniyati karvonlar, elchilar, harbiy guruhlar va mahalliy aholining harakatini belgilagan. Shu sababli daryo bo‘yidagi qal’alar, rabotlar, ko‘priklar va manzilgohlar faqat mudofaa inshootlari emas, balki iqtisodiy oqimlarni nazorat qilish nuqtalari sifatida ham ko‘rilishi mumkin. Bunday xulosa manbadagi joylashuv va yo‘l ma’lumotlarini tarixiy geografik tahlil qilishdan kelib chiqadi; alohida inshootning aniq vazifasini belgilash uchun qo‘shimcha manbalar zarur.

Al-Muqaddasiy geografik tasnifida daryo chegarasini e’tiborga olgani uning makonni iqtisodiy va siyosiy jarayonlardan uzilgan holda ko‘rmaganini anglatadi. Jayhun bir tomondan Xuroson bilan Movarounnahrni ajratgan, ikkinchi tomondan esa ularning o‘zaro savdo va kommunikatsiya aloqalarini ta’minlagan. Shu ikki tomonlama vazifa mintaqaning tarixiy taraqqiyotini tushunishda muhim metodologik kalit hisoblanadi.

3. Shaharlar tizimi, bozorlar va iqtisodiy hayot

“Ahsan at-taqosim”ning kuchli jihatlaridan biri - shaharlarni faqat geografik nuqta sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-iqtisodiy organizm sifatida tasvirlashidir. Muallif ko‘plab shaharlarda jome masjid, bozor, rabaz, qal’a, darvozalar, suv manbalari va turar joylar o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadi. Bunday tavsif shahar makonining ichki tuzilishini tiklash uchun muhimdir.

O‘rta asr musulmon shaharlarida qal’a yoki kuhendiz, shahriston va rabaz kabi qismlar turli vazifalarni bajargan. Al-Muqaddasiy ishlatgan terminlarni har bir shahar uchun bir xil mazmunda deb qabul qilish mumkin emas, biroq qal’a, shahar markazi, jome masjid, bozor va rabazning o‘zaro joylashuvi boshqaruv, diniy hayot, savdo va yashash hududlari o‘rtasidagi munosabatni anglashga yordam beradi. Shahar darvozalari va ulardan chiqadigan yo‘llar esa shaharni tashqi iqtisodiy makon bilan bog‘lagan.

Muallifning Nishopur haqidagi batafsil tavsifi Xuroson shahar hayotining iqtisodiy ko‘lamini ko‘rsatadi: u yerda ko‘plab mahallalar, savdo va ilmiy faoliyat, turli kasb egalari va mintaqalararo tovar oqimlari qayd etiladi. Nishopur bevosita Movarounnahr shahri bo‘lmasa-da, Xuroson va Movarounnahr o‘rtasidagi savdo, ilm va yo‘l aloqalarini tushunishda muhim qiyosiy materialdir. Muallif uni “ikki Sharq” uchun ombor va uzoq

mamlakatlar uchun savdo markazi sifatida tavsiflaydi. Bu ifoda shahar iqtisodiyotining mintaqalararo miqyosini anglatadi.

Movarounnahr shaharlarini o‘rganishda ham bozorlar va hunarmandchilikka oid qaydlarni shunday tizimli tahlil qilish kerak. Buxoro, Samarqand, Shosh va Farg‘ona kabi markazlarning iqtisodiy ahamiyati ularning joylashuvi, yo‘llar bilan bog‘lanishi, qishloq xo‘jaligi hinterlandi, bozorlarining ixtisoslashuvi va hunarmandchilik mahsulotlari orqali namoyon bo‘ladi. Muallifning umumiy metodologik dasturida savdo, kasb-hunar, ishlab chiqarish buyumlari, savdogarlar va mahalliy mahsulotlarni qayd etish alohida o‘rin tutgani ushbu masalalarni o‘rganish uchun muhim asosdir.

Shahar iqtisodiyotini tahlil qilishda “bozor bor” degan qaydning o‘zi yetarli emas. Bozorning joylashuvi, qaysi yo‘llar bilan bog‘langanligi, qaysi mahsulotlar savdosi qayd etilgani, hunarmandchilik tarmoqlari, suv va oziq-ovqat ta’minoti, shahar atrofidagi qishloqlar bilan munosabati alohida aniqlanishi kerak. Shundagina shaharni oddiy aholi punkti emas, balki mintaqaviy iqtisodiy tizimning markazi sifatida baholash mumkin.

Al-Muqaddasiy asarida Xuroson va unga tutash hududlarning don, chorva, bog‘dorchilik mahsulotlari va boshqa ne’matlar bilan bog‘liq tavsiflari ham uchraydi. Bunday ma’lumotlar tabiiy sharoit, xo‘jalik ixtisoslashuvi va bozor munosabatlari o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatadi. Biroq bir hudud uchun keltirilgan mahsulotni butun Markaziy Osiyoga xos deb umumlashtirish mumkin emas. Har bir xabar hudud, shahar va muallif qayd etgan kontekst bilan birga o‘qilishi lozim.

5. Diniy-ma’rifiy muhit va madaniy hayot

“Ahsan at-taqosim”da diniy va ilmiy hayot geografik tavsifning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif turli mazhablar, diniy qarashlar, faqihlar, muhaddislar, qozilar va ilm ahli haqida xabar beradi. Bu holat X asr musulmon shaharlarida diniy-ma’rifiy muhit shahar identitetining muhim belgilaridan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

Muallifning diniy mazhablar haqidagi ma’lumotlari geografik hududlar bo‘yicha farqlanadi. U ayrim viloyatlarda hanafiylik, shofi’iylik yoki boshqa yo‘nalishlarning tarqalishini qayd etadi, ba’zi joylarda esa mahalliy diniy guruhlar va ulamolar mavqeiga e’tibor qaratadi. Bunday ma’lumotlar Markaziy Osiyodagi diniy hayotni o‘rganishda

muhim bo‘lishi mumkin, biroq har bir xabar aniq hudud va davr bilan bog‘lanishi shart. Umumiy musulmon geografiyasiga oid xabarni bevosita Movarounnahrga tegishli deb ko‘rsatish mumkin emas.

Madaniy tarix nuqtayi nazaridan jome masjidlar, ilmiy majlislar, madrasalar yoki ta’lim muassasalari haqidagi xabarlarni ham tanqidiy o‘qish zarur. Muallifning “madrasa” yoki boshqa muassasaga oid termin ishlatishi uning davridagi muassasa shaklini anglatadi; uni keyingi asrlarda shakllangan institutsional tuzilma bilan avtomatik tenglashtirish to‘g‘ri emas. Shuningdek, jome masjidning mavjudligi o‘z-o‘zidan shaharda muayyan darajadagi ta’lim tizimi yoki muntazam ilmiy markaz borligini to‘liq isbotlamaydi. Buning uchun ulamolar tarjimai holi, ilmiy silsilalar va boshqa yozma manbalar bilan qiyoslash zarur.

Al-Muqaddasiyning til va nutq xususiyatlariga e’tibor qaratgani ham muhim. U ayrim hududlarda tilning ravonligi, mahalliy talaffuz, forsiy yoki arabiy nutq xususiyatlari haqida fikr bildiradi. Bunday qaydlar tarixiy tilshunoslik va etnomadaniy jarayonlarni o‘rganishda yordam beradi. Lekin o‘rta asr muallifining til haqidagi tasniflari zamonaviy tilshunoslik mezonlari bilan aynan bir xil emas; ularni davrning ijtimoiy va madaniy tasavvurlari doirasida talqin qilish kerak.

Muallifning aholi urf-odatlari, kiyim-kechagi, taomlari va mahalliy mahsulotlarga oid qaydlari moddiy va nomoddiy madaniyat tarixiga oid dalillarni o‘z ichiga oladi. Bu ma’lumotlar arxeologik topilmalar, keramika, metall buyumlar, to‘qimachilik qoldiqlari va shaharsozlik yodgorliklari bilan qiyoslanganda yanada mazmunli bo‘ladi. Yozma manba predmetning kundalik hayotdagi vazifasini tushuntirishi, arxeologik material esa uning real tarqalishi va shaklini aniqlashga yordam berishi mumkin.

Shu ma’noda Al-Muqaddasiy asari Markaziy Osiyo madaniy tarixini faqat diniy-ma’rifiy jarayonlar bilan cheklamaydi. Unda shahar makoni, til, kiyim, taom, kasb, bozor va mahalliy odatlar bir butun madaniy muhitning tarkibiy qismlari sifatida ko‘riladi.

7. Al-Muqaddasiy ma’lumotlarining ishonchliligi va tanqidiy tahlil mezonlari

Har qanday o‘rta asr yozma manbasi singari “Ahsan at-taqosim” ham tanqidiy tahlil asosida o‘rganilishi kerak. Manbaning muallif tomonidan safar va kuzatuvlarga

tayanganligi uning barcha xabarlari bir xil darajada ishonchli degani emas. Aksincha, muallifning bevosita ko‘rganlari, suhbatlardan olgan ma’lumotlari, avvalgi asarlardan o‘zlashtirgan xabarlari va shaxsiy baholari alohida ko‘rib chiqilishi lozim.

Birinchi mezon - xabarning kelib chiqish manbasi. Matnda “ko‘rdim”, “eshitdim”, “menga aytishdi” kabi ifodalar mavjud bo‘lsa, ular axborotning kelib chiqish yo‘lini aniqlashga yordam beradi. Bunday belgilashlar mavjud bo‘lmagan joylarda muallifning bevosita kuzatuvi deb taxmin qilishdan saqlanish kerak.

Ikkinchi mezon - geografik muvofiqlik. Shaharlararo masofa, yo‘l yo‘nalishi, daryo, tog‘ va kechuvlar haqidagi ma’lumotlar boshqa geografik asarlar, tarixiy xaritalar va arxeologik topografiya bilan solishtirilishi mumkin. Agar matndagi yo‘nalishlar o‘zaro mos tushsa, xabarning ishonchlilik darajasi ortadi. Aksincha, toponimning o‘qilishi yoki joylashuvi bahsli bo‘lsa, bu holat ilmiy izohda qayd etilishi kerak.

Uchinchi mezon - terminologik aniqlik. “Iqlim”, “viloyat”, “kura”, “qasaba”, “rabaz”, “qal’a”, “jome” kabi terminlar muallif davridagi mazmunida talqin qilinishi lozim. Zamonaviy ma’muriy birliklar yoki shaharsozlik terminlarini o‘rta asr matniga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish tarixiy anaxronizmga olib kelishi mumkin.

To‘rtinchi mezon - qiyosiy tekshiruv. Al-Muqaddasiy ma’lumotlarini Istaxriy, Ibn Havqal, Ibn Xurdodbeh, al-Ya’qubiy va boshqa mualliflar xabarlari bilan qiyoslash mintaqaga oid tasvirning umumiy va o‘ziga xos tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Bunda bir muallifning ikkinchisidan ko‘chirgan bo‘lish ehtimoli ham hisobga olinishi kerak. Ikki manbada bir xil xabar uchrashi har doim mustaqil tasdiqni anglatmaydi.

Beshinchi mezon - matn va nashr tanqidi. Qo‘lyozma nusxalari, nashrlar va tarjimalar o‘rtasida imlo hamda toponimik farqlar bo‘lishi mumkin. Shu sababli ilmiy maqolada arabcha nomning transliteratsiyasi, o‘zbekcha shakli va zarur hollarda muqobil o‘qilishi ko‘rsatilishi lozim. Ayniqsa, kamroq ma’lum shaharlar nomini zamonaviy xaritadagi joy bilan tenglashtirishda dalil zanjiri keltirilishi kerak.

8. Tadqiqotning ilmiy yangiligi va natijalarini dissertatsiya mavzusiga tatbiq etish

Mavzuning ilmiy yangiligi Al-Muqaddasiy ma’lumotlarini uchta alohida yo‘nalishda emas, balki o‘zaro bog‘langan tarixiy tizim sifatida tahlil qilish

imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Siyosiy-ma’muriy makon shaharlar va viloyatlarning joylashuvi bilan belgilanadi; iqtisodiy hayot shu makon ichidagi yo‘llar, suv tarmoqlari, bozorlar va ishlab chiqarish orqali shakllanadi; madaniy muhit esa diniy muassasalar, ilm ahli, til va kundalik turmush bilan ifodalanadi. Ushbu uch qatlamni birgalikda o‘rganish X asr Markaziy Osiyosining murakkabligini chuqurroq ochib beradi.

Birinchi ilmiy natija - Jayhun havzasini siyosiy chegara va iqtisodiy aloqa makoni sifatida ikki tomonlama tahlil qilishdir. Muallifning Xuttal va boshqa hududlar mansubligiga oid mulohazalari daryo geografik tasnifning faol mezoni bo‘lganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, daryo bo‘yidagi manzilgohlar va kechuvlar mintaqalararo aloqalarning uzluksizligini ta’minlagan.

Ikkinchi natija - shaharni ko‘p funksiyali markaz sifatida o‘rganish zaruriyatidir. Qal’a, jome masjid, bozor, rabaz, darvoza, suv manbasi va shahar atrofidagi qishloqlarni yagona tizimda tahlil qilish siyosiy boshqaruv, diniy hayot va iqtisodiy faoliyatning fazoviy munosabatini aniqlash imkonini beradi.

Uchinchi natija - manbaning ijtimoiy tarix uchun imkoniyatlarini kengaytirishdir. Muallifning aholi kasblari, kiyim-kechagi, oziq-ovqati, urf-odatlari va nutqiga doir dasturi kundalik hayot tarixini o‘rganishga zamin yaratadi. Biroq bu ma’lumotlar to‘liq ijtimoiy statistika emasligi, muallif tanlovi va subyektiv baholari bilan cheklanishi alohida ta’kidlanishi kerak.

To‘rtinchi natija - diniy-ma’rifiy muhitni shahar identitetining tarkibiy qismi sifatida ko‘rishdir. Ulamolar, faqihlar, mazhablar va jome masjidlar haqidagi xabarlar diniy hayotning geografik taqsimotini aniqlashga yordam beradi. Ularni tarjimai hol va tabaqot asarlari bilan qiyoslash orqali ilmiy markazlarning shakllanishi va o‘zaro aloqalarini chuqurroq yoritish mumkin.

PhD dissertatsiyasida ushbu natijalarni quyidagi tadqiqot amaliyotiga aylantirish maqsadga muvofiq: birinchidan, asardagi barcha Markaziy Osiyo toponimlarini alohida katalogga kiritish; ikkinchidan, har bir shahar bo‘yicha ma’lumotlarni siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy mezonlar asosida jadvalga ajratish; uchinchidan, shaharlararo masofalar va yo‘nalishlarni tarixiy xaritada ko‘rsatish; to‘rtinchidan, muallif xabarlarini

Istaxriy va Ibn Havqal bilan qiyoslash; beshinchidan, arabcha asl matn va tanlangan nashr sahifalarini har bir iqtibosga biriktirish.

Shu asosda dissertatsiyada “geografik tasnif - shaharlar tarmog‘i - iqtisodiy aloqalar - ijtimoiy-madaniy muhit” zanjiri asosiy tahliliy model sifatida qo‘llanishi mumkin. Bu model manbaning alohida xabarlarini umumiy tarixiy jarayon bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

Xulosa

Al-Muqaddasiyning “Ahsan at-taqosim fi ma’rifat al-aqolim” asari X asr Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda muhim tarixiy-geografik manbalardan biridir. Uning ilmiy qiymati hududlarning joylashuvi va masofalarini qayd etish bilangina cheklanmay, shaharlarning ichki tuzilishi, bozorlar, savdo yo‘llari, hunarmandchilik, suv ta’minoti, aholi mashg‘ulotlari, urf-odatlari va diniy-ma’rifiy muhit haqidagi ma’lumotlarni ham qamrab olganidadir.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, muallif geografik makonni siyosiy va iqtisodiy jarayonlardan ajratmagan. Jayhun havzasi haqidagi mulohazalar hududiy mansublik va tabiiy chegaralarning ahamiyatini ochib beradi. Ustrushona shaharlarining yo‘l yo‘nalishlari orqali izohlanishi esa ma’muriy-geografik tasnifda transport va manzilgohlar tarmog‘i muhim mezon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Asarda shaharlar ko‘p funksiyali markazlar sifatida namoyon bo‘ladi. Qal’a, jome masjid, bozor, rabaz, darvozalar va suv manbalari haqidagi qaydlar shahar makonining siyosiy, diniy va iqtisodiy vazifalarini birgalikda o‘rganish imkonini beradi. Xuroson haqidagi batafsil ma’lumotlar esa Movarounnahrni kengroq mintaqaviy iqtisodiy va madaniy aloqalar doirasida tahlil qilish uchun qiyosiy material vazifasini bajaradi.

Ijtimoiy va madaniy tarix nuqtayi nazaridan muallifning aholi tili, kiyimi, taomlari, kasblari, urf-odatlari va diniy qarashlariga e’tibor qaratishi alohida ahamiyatga ega. Biroq bunday xabarlarni muallifning subyektiv baholaridan ajratish, boshqa yozma va moddiy manbalar bilan tekshirish talab etiladi.

Manbashunoslik jihatidan asarning asosiy afzalligi - ma’lumotlarning keng qamrovi va hududiy tartibda berilganidir. Cheklovi esa ayrim xabarlarning kelib chiqish manbasi har doim ham aniq ko‘rsatilmaganligi, ayrim tavsiflarda muallifning shaxsiy

baholari ustun kelishi va toponimlarning turli nusxa hamda nashrlarda farqlanishi bilan bog‘liq.

Umuman olganda, “Ahsan at-taqosim”ni Markaziy Osiyoning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini kompleks o‘rganishda tayanch manbalardan biri sifatida qo‘llash mumkin. Buning uchun asardagi geografik qaydlarni tarixiy xarita, qiyosiy yozma manbalar, arxeologik va numizmatik dalillar bilan birgalikda tahlil qilish lozim. Ana shunday yondashuv X asr Movarounnahrining tarixiy makoni, shaharlar tizimi va jamiyat hayotini yanada aniqroq tiklash imkonini beradi.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar

1. Al-Muqaddasiy, Shams al-Din Abu Abd Allah Muhammad ibn Ahmad. Ahsan al-taqasim fi ma‘rifat al-aqalim. Tahqiq: Muhammad Amin al-Dannawi. Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1-nashr, 1412 h. / 1992 m. (foydalanuvchi taqdim etgan elektron nusxa).

2. Al-Muqaddasiy. Ahsan al-taqasim fi ma‘rifat al-aqalim. Bayrut: Dar Sadir. To‘liq matnning raqamlangan elektron nusxasi; ayniqsa “ذكر جيحون وما عليه”, “جانب خراسان” bo‘limlari.

3. Al-Istakhriy. Kitab al-Masalik wa-l-mamalik. (Qiyosiy tarixiy-geografik manba sifatida).

4. Ibn Hawqal. Surat al-Ard. (Qiyosiy tarixiy-geografik manba sifatida).

5. Ibn Khurdadhbih. Kitab al-Masalik wa-l-mamalik. (Yo‘llar va ma’muriy-geografik ma’lumotlarni qiyoslash uchun).

6. Al-Ya‘qubiy. Kitab al-Buldan. (Hududiy va shahar tavsiflarini qiyoslash uchun).

“Ahsan at-taqasim”, Jayhun va uning atrofidagi hududlar bo‘limi, 292-bet: https://najafdesertlibrary.com/book/الأقاليم-معرفة-في-التقاسيم-أحسن/v/1/p/292

“Ahsan at-taqasim”, Xuroson bo‘limi, 315-bet: https://najafdesertlibrary.com/book/الأقاليم-معرفة-في-التقاسيم-أحسن/v/1/p/315

“Ahsan at-taqasim”, Xuroson bo‘limi, 317-bet: https://najafdesertlibrary.com/book/الأقاليم-معرفة-في-التقاسيم-أحسن/v/1/p/317

“Ahsan at-taqasim”, iqlimlarga oid xususiyatlar, 36-38-betlar: https://najafdesertlibrary.com/book/الأقاليم-معرفة-في-التقاسيم-أحسن/v/1/p/38